

Kérdések etnikumról, nemzetről a 20. század végén

Lassan nem tudunk kinyitni folyóirat-füzetet úgy, hogy ne akadna meg szemünk már a tartalomjegyzékekben a nemzeti, az etnikai kérdést boncolgató – érvanyagként jobbra a történelemhez forduló – írásokon. Lassan nincs olyan értelmiségi-középosztálybeli társaság – legyen az kollegiális alkalmi baráti, családi összejövetel –, ahol a más államokban kisebbségekként (mindenekelőtt természetesen a más államokban levő magyar kisebbségekként) élő közösségekről, eddig soha nem látott külföldi rokonok felfedezéséről, hozzánk kötődéséről ne folya a szó. Lassan nincs közöttünk – olvasó, író, utazó emberek között – olyan, kinek lakásában szomszédos országokból magyar vagy utazásaink során gondosan kikeresett egyéb népi kultúrához kötődő apróságok, tárgyak, emlékek ne díszelgneének. Vajon mi okozza a hazai értelmiség e hirtelen nagyra nőtt érdeklődését az etnikum, a nemzet kérdésköréi iránt?

Lassan nem tud a történész nem értelmiségi fórumokon történelemről beszélni úgy, hogy ne érzékelné lépten-nyomon: a társadalom szélesebb rétegeinek gondolkodásában átértékelés megy végbe a történelemről, mindenekelőtt a nemzeti történelemről. Vajon valamiféle azonos „korszellem” váltja ki az értelmiség bizonyos köreiben és a néhány ezres példányszámú folyóiratokat nem olvasó, az értelmiség belső szellemi életétől távol élő szélesebb rétegekben a nemzeti kérdés – és ami ehhez szorosan kapcsolódik: a nemzeti történelem – iránti heves felülvizsgálati igényét?

A történész nem a jelen kutatója. De úgy érzi: folyóirataival, könyveivel, tanulmányaival, az azokban felsorakoztatott történeti tapasztalatanyag mozgósításával kérdőjeleket támaszthat, meggondolásokat indíthat el a jelenről gondolkodók fejében. Különösen feladatának érzi ezt, ha olyan, e térségben sok keservet, értelmetlen összeütközéseket, máig ható sérelmeket, előítéleteket keltő kérdéscsoportról esik szó, mint a „nemzeti”, „etnikai” fogalomköre.

I.

Többször elmondottuk: világlátásunkban, talán nem is tudatosulva, robbanásszerű változást, glóbusz-méretűvé tágulást váltott ki az a technikai-kulturális intézményekből fejlődés, amelyet a második világháború utáni évtizedek hoztak magukkal. Kézenfekvő összefüggés: azzal, hogy az interkontinentális közlekedés, a tömeges utazások, a film, a modern tömegkommunikációs eszközök képernyőre, rádióhangszóróba hozzák a tőlünk legtávolabb eső kultúrákat is, mind jobban erősödik egy szintetizáló látásmód. E látásmódban mind jobban helyet követelnek a glóbusz méretű, a különböző kultúrák mindegyikét érintő kérdések: a biológiai egyensúly megbomlása, a kultúrák pusztulásának élő veszélye a történeti kultúrákban rejlő azonosságok és így tovább. Kétségtelen: felül kell vizsgálnunk hagyományos, alapjában az európai állami-nemzeti fejlődés tanulságait rögzítő értékrendjeinket, társadalomtudományi fogalomrendszerünket. De e látásmód alakulásával egy időben arra is felfigyelhetünk: a miénktől elütő kultúrák benyomulása a „világtörténelemben” rá is irányítja figyelmünket arra a rendkívüli sokféleségre, amelyet az emberiség történelme kitermelt. Kétségtelen: felül kell vizsgálnunk azt a jövőképünket is, amelyet ez az *egységessülési perspektíva* úgy rajzolt elénk: a fejlődés alapfeltételét a különbözőségek kiküszöbölése képezi az

emberiség kultúrájából. E jelenségek arra figyelmeztetnek: ez az egységessülés – amely a történeti fejlődés uralkodó árama – jobban a *sokféleség kritikai megőrzésével*, magába szívásával, mint megsemmisítésével fog végbemenni. És vajon nem arra is figyelmeztetnek: az „etnikai reneszánsz” – ahogy a publicisztikai irodalom nevezi a nemzeti és etnikai sajátosságok kordivatját – alapjait nagyon is materiális, jelenkori kultúrtörténeti folyamatokban keressük. Az etnikai, illetve a nemzeti *közösségek*, azok életformája iránt azért nőtt meg az érdeklődés, mert e közösségi keretek rögzítői, *megőrzői* is azoknak a *sokszínűségeknek*, amelyeket az eltérő termelési-társadalmi szerveződések létrehoztak.

Hogy e világméretű érdeklődést a maguk nemzeti, etnikai sajátosságaik irányába mennyire erősítik egyes térségek országai-ban a nagyhatalmak politikai-gazdasági túlsúlya elleni „önvédelem” reflexei? Hogy mennyire játszik ebben a világméreteken szerepet az értelmiségi-középosztály mind nagyobb társadalmi identitásavara, amikor a modern technikai-kulturális fejlődés hozta különélését, immár elkülönülését saját többmilliósi nemzeti közösségtől, az etnikai, a nemzeti közösség szálainak erősítésével kívánja pótolni? Mindennek kutatása a jövő történésének lesz osztályrésze...

II.

Amit a mai történész biztonságosabban lát, az a hazai közönségünkben, mindenekelőtt szellemi életünket alkotó, irányító értelmiségünkben élő fogékonyság alapja a nemzeti kérdésre. Ezt az alapot, úgy gondolja, kézenfekvően a 20. századi *területi átrendezések*, az állami-nemzeti összeütközések *lezáratlansága*, a magyar történelemben mindig jelen volt *fenygetettség-érzés* öröksége s végül a magyar újkori társadalom etnikai sokgyökerűsége, az *asszimiláció társadalmi-nemzeti nehézségei* képezik.

Trianon. Ismeretesek azok a számsorok, amelyek mutatják Magyarország területi, gazdasági és mindenekelőtt társadalmi-népességbeli veszteségeit az első világháború után. Magyarország a korábbi államterület majd 70%-át, lakosságának több mint felét veszítette el. A történeti Magyarország magyar anyanyelvű lakosságának mintegy 60%-a került az új Magyarország területén kívülre, s lett most már az új államokban nemzetiséggé, kisebbséggé. A történésznek el kell mondania: nem volt egyetlen olyan nép sem a világtörténelemben, még a nemzeti-állami szerveződések kora előtt sem, amelyek lakossága, területe kétharmadának elvesztését rövid két generációnyi távlatból megnyugvással szemlélte volna. Sokáig értetlenség uralkodott történetírásunkban, szellemi életünkben a Trianon kiváltotta nemzeti sokkhatás miatt. Azon hangok mögött is a nacionalizmus veszélyét féltük, amelyek csak jelezni kívánták a probléma élő voltát. Ma már történetírásunk, visszatekintve az 1920 óta eltelt több mint hat évtizedre, szinte semmi rendkívülit nem talál abban, hogy a nagy területi átrendezések (1920 a történeti Magyarország felbomlása, 1938–42 a területi revíziók, 1945 után a visszacsatolások), az állami keretek felbontása, újrendezése, egész vidékek lakosságának evakuálása a térség a térség történetírásait az aktuális „jogok”, kölcsönösen egymás ellen elkövetett bűnök, vitaérvek vonzásában tartották. (Ki volt itt a Kárpát-medencében először – azaz kinek van „történeti jog”-a e területekhez? Kinek az uralma alatt volt a nemzeti elnyomás erősebb – azaz a területek kiszakítása, elcsatolása mennyire egy emberi igazságszolgáltatás jegyében történt? és így tovább.) A nacionalista megoldások nacionalista reflexeket keltettek.

És a mai történész a megrázkódtatások frissességével, az állami-hatalmi, katonai-politikai összeütközések látványosságával még magyarázni is tudja azt, hogy a vitatkozó történetírások kevésbé tárták fel azt: milyen emberi megrázkódtatásokat hoztak ezek a területi ide-odacsatolások milliók napi életkörülményeiben, gondolkodásában, érzelmi világában 1918–1920-ban éppúgy, mint 1938–41-ben, vagy mint Trianon végleges „szentesítése” 1945 után. Hisz tudjuk: a történeti Magyarország felbomlása az ország és az új államok területén nem csak a mindennapi élet kereteit

képező, s a korábbi államalakulat egységére építkező munkaintézményeket (vasút, vízgazdálkodás, hivatalok, nagyvállalatok, piackörzetek) rombolta szét, de elszegényítette egyben a korábbi munkás-tisztviselői életformát is: a nagy gazdasági egység kínálta szabad munkaáramlást, munkavállalást és ezzel települési lehetőségeket a kisállamiságok maguk szabta „nemzeti piaci”-nak korlátaival cserélte fel. Egyéni levelezése, tömeges visszaemlékezések kutatása bizonyítja: alig volt az 1919 utáni Magyarországon olyan család, amelyiket valamilyen szinten ne érintettek volna a területi rendezések. – De ugyanez mondható el a területrevíziók korában a „másik oldalon” is: románok, délszlávok, szlovákok ugyanazt élték át, mint korábban a magyarok. Az Észak-Erdélyből batyuikkal, rozoga ládáikkal, bizonytalanságból félelmükkel Délre települők, menekülők látványa ugyanúgy megrázta a román történetírókat 1942-ben, mint a Trianon következtében Magyarországra szorított vagonlakók látványa még ma is a magyar történetírókat.

De arra már nehezebben talál magyarázatot a mai kutató: vajon mi gátolja e térség mai, immáron magukat marxistáknak tekintő történetírásait, hogy e konfliktussorozatokban ne pusztán az állami harcokat, az egyébként valós diplomáciai hatalmi csatározásokat lássák meg, mindennapiságában erőszakkal létrehozott töréseket is? Hogy rámutassunk: ezek az évezredek közösségformák nem voltak a 19–20. század során sohasem állami-területi egységekbe sorolhatóak... Gátol talán bennünket az, hogy egész történelem-látásunkban nem juttattunk még mindig meghatározó helyet a társadalmak mélyén munkálkodó, a termelési-társadalmi együttélés mindennapjaiban kialakult közösségi kapcsolattrendszereknek? S hogy nem tudjuk egy-egy közösség (így az etnikum és a nemzet) „különösségét”, a másiktól különbözőségét, annak ismerveit e viszonyok másként szerveződésében megragadni? Vagy talán még mindig nem vettük revízió alá az európai nemzeti fejlődés államközpontúságának örökségét: amely szerint az állam a nemzeti erő kifejtés eszköze, s a nemzeti fejlődés egyetlen lehetséges útja az erős külső és belső elnyomó apparátussal ellátott államba szerveződés? Azt az eszmei örökséget, amelyben az „állami” és a „nemzeti” teljes mértékben azonosult? Vajon a történészek nem kellene-e inkább újragvizsgálni azt a gazdag szellemi hagyatékot, nemzet-állam, etnikum-állam viszonyáról, amelyet az utóbbi két évszázad – s mindenekelőtt a marxizmus – kiteremt. Az emberi közösségeket (mind a nemzeti, mind az osztályközösségeket) nemcsak mint a harcra, ütközésekre szerveződő „egységeket” tekinteni, hanem jobban, mint a mindennapos munkavégzés, szokásrendszer által kialakított, gyűrt együttélés kereteit. Felidézni talán azokat az elképzeléseket is, amelyek az európai nemzet-állam alapelv rögzülése előtt még éltek az Európa jövőjéről gondolkodók fejében. Megkülönböztetni gondolkodásunkban az „államnemzetet”, mint a 19–20. század állami-hatalmi harcaiban kialakult államhatárok keretein belül élő *állampolgárok együttesét*, a „*kultúrnemzettől*”, mint a tartósabb *szokás- és nyelvi-kulturális egységtől*? Nem kellene-e rámutatni: nemcsak sanda taktikai, világpolitikai szempontból nincs értelme területi rendezésekre, másik oldalon nemzetek erőszakos beolvasztására gondolni, de a legszélesebb néprétegek millióinak a társadalmak belső szerveződésében elfoglalt helyzete szempontjából sem. Megszabadulva gondolkodásbéli rögzüléseinktől, feltenni a kérdést: miért nem lehet a más állam területén élő magyar etnikum szerves része a magyar nemzetnek kulturálisan (intézményes keretekben is közösséget biztosítani szokásaiban, hagyományjaiban, nyelvkultúrájában)? Mint ahogy biztosítani ezt a közösséget a magyarországi nem magyar etnikumok számára más államokban élő nemzetbéliekkel. Ugyanakkor, ahogy a magyarországi más nemzetek a magyar „államnemzet” szerves tagjai, úgy a szomszédos országok magyarjai elidegeníthetetlen részei, sajátosságaikkal gazdagítói a maguk állam-nemzetének?

A veszélyeztetettség. A modern európai nemzetek az állami harcok közepette jöttek létre. A nacionalizmusok, a nemzeti ideológia szinte természetes alkatrészévé vált a más nemzetekkel szembeni államhatalmi és kulturális fenyegetés- vagy fenyegetettség

tudat. Különösen így van ez a kis nemzetek esetében, mint tudjuk, a nagyobb, netán államilag is nagyobb, erősebb nemzet közvetlen hatalmi-kulturális vonzáskörében élnek. Ez nyilvánul meg abban a veszélyeztetettség-tudatban, amely 1918 előtt él az erősebb magyar államnemzettel szemben Közép-Európa kis nemzeteiben, és ugyanakkor a magyarban is: egyik oldalon a Habsburg államközösségen belül az örökös tartományokkal szemben (azok háta mögött az erős nyugat-európai, mindenekelőtt a német kultúra beolvasztó erejével), másik oldalon a fokozódó világtörténelmi szerephez jutó szláv népek miatt. A történelmi Magyarország szétesése után e veszélyeztetettség-tudat tovább fokozódott. Okai: az önálló szláv államok megerősödése, az ország köré vont érdekszféra-gyűrű (kisantant), és a polgári gondolkodók számára Oroszország helyén a Szovjetunió létrejötte. A másik oldalon, már a 30-as években, a német terjeszkedés veszélye. Ekkor erősödik fel a kétoldalról-veszélyeztetettség tudata. És 1945, a felszabadulás egy újabb megrázkódást hozott a magyar történelem európai elhelyezkedéséről gondolkodók számára. Egy újabb – generációkon át a legfőbb ellenségek közé sorolt nemzetekből-államokból álló – közösségbe kellett beilleszkedni. Továbbította – belső válsághelyzetekben mozgósuló anyagként – kétségtelenül a fenyegetettség-érzés örökségét az is, hogy az új közösségbe a kezdeti, nagyon is meghatározó időszakban olyan felfogás alapjain próbáltunk beilleszkedni, amely nem volt tekintettel a sok évszázados hagyományokra, a „hazai viszonyok”-ra, s amely felfogás képviselői ráadásul terhesek voltak a sztálinizmus helytelen nézeteivel a felszabadító, a Szovjetunió s a felszabadítottak, a kis népek viszonyáról. Újabb konfliktusok újabb táptalaja. Vajon nem kellene-e a történészek határozottabban rámutatnia: e több évszázados veszélyeztetettség-hagyomány végleges meghaladását, a berögződöttségek oldódását csakis a szocialista világrendszer történetének alapos és őszinte, az ellentmondásokat is megmutató feltárása – az 1956 februárjában megindult feltárás folytatása – segítené; beható, tényszerű kritikája annak a politikának, amelyik türelmetlen propagandisztikus megoldásaival csak görcsbe rántotta az örökletesen érzékeny viszonyulást szomszédainkhoz, új közösségünkhöz...

Asszimiláció. Az etnikum, a nemzet, mint közösségi keretek, megtartóak, rögzítő erejűek, a sokszínűség letéteményesei. De keveset beszélünk arról, hogy ezek a közösségi keretek maguk sem „elejétől fogva” léteznek, hanem nagyon is változásoknak alávetettek. Ma, amikor, talán éppen az „etnikai reneszánsz” hullámának hatására is, mind többen – írók, történészek – teszik fel a kérdést: „mi a magyar”, beszélnek egy „új hungarológia”, mint tudományok együttese kiépítéséről, nem lenne felesleges történetírásunknak az eddiginél jobban hangsúlyozni: a magyar nemzet újkori történelme során az etnikailag leginkább kevert és így változásoknak kitett nemzetek közé tartozik. Az adatok részben ismertek. (Részben, mert az asszimiláció-kutatás – talán éppen a nemzeti érzékenység miatt – még kezdeti stádiumában tart csak Magyarországon.) A középkori sok etnikum egymással mellett élése hozta keveredést tetézte a török utáni nagyszámú bevándorlás, a délszlávok, majd a németek, görögök betelepődése, és különösen a polgári korszakban, a 19. században a németek, zsidók nagyszámú beáramlása. Csak egy adatsor a sok kínálkozó közül: még 1880-ban is, az asszimiláció felgyorsulásának korában is Budapest lakosságának 74%-a beszélt németül, jelentős részük nem is tud magyarul. Azután 1900-ra már csak a lakosság 6,3%-a nem tud magyarul és 39%-a csak magyarul tud. Ha az ezt mutató adatokra történetírásunk szűkebb szakközönség figyelmét fel is hívta, kevésbé fordított gondot annak megmutatására, hogy ezen etnikai keveredés oka *a társadalmi méretű munkamegosztásban, a Magyarország területén kialakult munkaszervezet igényeiben* keresendő. Még akkor is, ha a betelepülőket vallási (protestánsok) vagy nemzetiségi (keleti országokból zsidók stb.) alapon üldözték korábbi hazájukból. A különböző német elemek („svábok”) a 18. században mint a pusztasággá lett tájakon a termelést újraindító paraszt-vállalkozók, a 19. század közepétől – a cseh-morva és részben a szlovák elemekkel együtt –, mint a fellendülő polgári élet iparigényeit ki-

elégítő esztergályosok, fémművesek, bádigosok, kőművesek jöttek az országba, ahogy a bevándorló zsidók is mint a terményforgalom újraindítói, kereskedők, pénzemberek vagy éppen díszműiparosok, üvegesek stb. voltak az élénkülő kapitalista piac munkalehetőségeinek várományosai. A termelés igényei teremtette munkalehetőségek olvasztották egybe őket a különböző etnikumokból azzá, ami a XIX. majd a XX. századra magyar nemzeti közösség lett. Vagyis nem arra kell-e a modern magyar társadalmat tanulmányozó történészeknek közönsége figyelmét felhívni: nem az etnikai, a nemzeti elv a végső rendezője a társaséletnek, hanem a társadalmi és csoportosítási (közsegi, falusi, sőt családi) munkaszervezet, a napi munkavégzés, együttélés kialakította egymáshoz illeszkedés...

Ezen tagozódás hatásait állították, illetve lassították meg máig kihatóan az 1919 utáni nacionalizmusok és az antiszemitizmus. Mint ahogy ezt a tagozódást kívánta megbontani a második világháborút követően a fentebb már említett állami szempontú nemzetfelfogás újraéledése, amely a területi, állami és nemzeti, etnikai elv ellentmondásait etnikai-nemzeti szintű közösségek ki- és betelepítésével kívánta megoldani; 20 milliónyi embert ragadva ki így tradicionális közösségek közül. A történetírás – noha az aktuális állami-diplomáciai érzékenységeket messze figyelembe véve, igen szégyenlősen – már kezd szólni arról: ezek a telepítési akciók mennyire nem oldották meg a kisebbségi kérdést, sőt mennyi újabb nemzeti sérelmet keltettek. De arról sajnos még csak nem is teszünk említést, hogy mennyire károsodott egy-egy állami közösség a termelés, a munkaszervezet szintjén az etnikai elv érvényesítésének ilyesfajta kipróbálásával. Nemcsak a Magyarországról, Lengyelországból kitelepített svábok, vagy Csehszlovákiából kitelepített Jugoszláviából áttelepült magyarok nyomán keletkezett hiátus az ottani mezőgazdasági-ipari munkaszervezetben, törés egy-egy közösség (több) évszázados termelési kultúrájában, de a „hazatelepítettek” is csak nagy megrázkódtatással tudtak hozzáilleszkedni azonos „nacionáljuk”, anyanyelvük ellenére az új közösségi környezetükhöz. Lévé, mint szociális-társadalmi egységek egészen más közösségi kultúrájának részesei, hordozói. (Csak zárójelben jegyezzük meg: arra sincsenek például megalapozott vizsgálataink, hogy a zsidóság kiirtására irányuló máig megemészthetetlen fasiszta kísérletek milyen károsodást és kiesést hoztak a közép-európai társadalmak, gazdasági rendszerek működésében.)

Vajon ha a történész az asszimilációban nem egyszerűen etnikai-nemzetiségi keveredést lát, hanem elsősorban munkamegosztásbéli-közösségi szervesülést, nem támadnak-e jogos aggályok benne az „etnikai reneszánsz” bizonyos értelmiségiközéprétegekbéli kihatásai láttán? Nem kell-e aggodalommal figyelnie arra, hogy régen eltemetettnek vélt, etnikai alapokat kereső magukat elkülönítések, előítéletek mozgósulnak? Vajon, amikor e felfokozott érzékenységet látja a történész nem kell-e, hogy felidézze ennek magyarázataként a 20. századi magyar középrétegek nagyon is frissen, alig néhány nemzedékre visszamenően asszimilálódott voltát és az említett asszimilációs akadályokat, nehézségeket? És ezen érzékenységekben a bizonytalanságérzet kompenzációját, pótljelenségét látnia, törekvést a mindennapi társadalmi közösséghez összekötő szálak keresésére. Vajon az a világméretű jelenség, hogy a hivatalnok-értelmiségi rétegek mind zártabbá válnak a társadalom alsóbb rétegeivel szemben – lazulnak a szociális-társasági, napi életközösségekben összekötő szálai a társadalom egészéhez – élénkíti e társadalmi elemekben az idegennek tekintés régi félelmét, vagy fordítva? Az asszimilációs nehézségek tudati örökségei egyes – a múlt félelmeit megélt – generációk tudatában gátolják a társadalmi-szociális azonosulást? S ezek váltják ki a fokozott érzékenységet?

De nem hívhatja-e fel figyelmünket a magyarországi 19. századi asszimiláció társadalomtörténeti elemzése a szomszédos országokbeli kisebbségek helyzetének bizonyos sajátosságaira is? Arra: ahogy a 20. század második felére kialakult magyar nemzet már sem társadalmi szerkezetében, sem etnikailag nem ugyanaz a nemzet, mint amely a polgári fejlődés kezdetén volt, hanem a hazai és az ideáramlott mikroközösségek termelési, szokáskultú-

ráját összeolvasztott közösség, úgy minden e térségbeli ország nemzete is végig fog menni az egymás mellett élő hagyományos közösségek kölcsönös egymáshoz illeszkedésén. Nem beolvasztásán – ahogy ezt az állami eszközök mindenhatóságában gondolkodó nemzeti elv még mindig képzele...

III.

Miért érzi szükségét a történész, hogy amikor a magyarországi nemzeti érzékenység alapjairól ír, ilyen hangsúllyal szóljon a nemzeti-etnikai közösségek társadalmi, a mindennapi együttélés formálta meghatározottságairól? Nem tagadhatja: jórészt azért is, mert idegenül áll bizonyos megállapítások előtt, amelyek a „nemzethalál”-ról, a nemzettudat viszonylagosságáról vagy éppen egyes korszakok – éppen a legutóbbi időszak – nemzeti restségéről beszélnek. Érti és érzi a sürgető felhívó szándékot a magyarság értékeinek védelmére itthon és a szomszédos országokban egyaránt. Mégis úgy látja: ezek a diagnózisok talán nem számolnak eléggé azzal, hogy századunk utolsó évtizedeire nem a nemzeti létünk iránti érdeklődés veszett ki a közgondolkodásból, a társadalmi gyakorlatból, hanem a nemzetről gondolkodásnak, a „nemzeti”-ről való képzeteknek egészen más tartalma alakult ki, mint amit gyakran történészeink, értelmiségieink nemzetfogalma takar. Nem kellene inkább – mint azt fejtegetéseink elején is említettük – arra figyelni, hogy a társadalom legszélesebb rétegeinek gondolkodásában éppen nem a nemzeti érzés valamiféle lanyhulása, hanem egy új – értékrendjében is új – nemzeti büszkeség kezd kialakulni?...

Magyarországon, mint ismeretes, az 1960-as években legújabb kori történelmünk legnagyobb életmód-változásai zajlottak le. A működőképes szocializmus, a mindennapi életlehetőségek stabilizálódása, törekvés a kelet-európai évszázados antidemokratikus hagyományok fokozatos felmorzsolására, az ország eredményeinek nemzetközi elismerése egy új típusú nemzeti büszkeséggel is tölti el az egyéneket. Különösen, ha mindennapi életviszonyaikban is úgy érzékelik: az iparkodás, a szorgalom, a szakértelem előtt lehetőségek nyílnak, vagyis az egyén gyarapodása és a társadalom gyarapodása között kapcsolat teremtődik. Ez alakít ki egy olyan társadalomképet is, amelynek központjában az emberi munkavégzés, környezetalkítás áll. És mivel a mindennapi felfogásban jelen és múlt között létezik egy közlekedőrendszert kapocsolat, ez a jelenkép alakítja közvetlen múltunkról is nézeteit. A nemzeti történelemmel, saját történelmével sokkal erősebb az azonosulás érzése, mint a korábbi évtizedekben. Sokkal több kontinuitást érez jelen és múlt között az immáron ilyen hétköznapiságában szemlélt történelemben. És ez az új történelemlátás már másként tekint a nemzeti történelem egészére. Hogy ez szemben áll egy korábbi korszak történelemhez-viszonyulásával, amikor a politikai ellentétek megnyilvánulását kereső propaganda a felszabadulás előtti szakmunkásból könnyen munkárisztokratát, a közigazgatás derék közkatonájából, vagy kiskereskedőkből az akkori jelen „osztályellenségeinek” elődjét formálta, s ezzel az egyéni, családi környezetre lebontott múlt-képben diszkontinuitást, néha már a szégyenérzetet keltve. Kétségtelen, ez a mostani átértékelési folyamat, a korábbi egyoldalúságok mintegy reakciójaként könnyen vezethet a valós társadalmi ellentétek történelmi összesomósához. Mint ahogy ez az újfajta nemzeti büszkeség magában rejtja a másoknál magunkat különbnek-érzés veszélyét is. És egyúttal a múlt szemléletben egy kritikátlanság veszélyét. De kétségtelen az is, hogy ez az új viszony a nemzeti történelemhez végeredményben a korábbinál egy sokkal egészségesebb közérzetet alakíthat ki...

...A történész természetesen tudja, hogy ezt a közérzetet, tudat- és érzésvilágot nem folyóiratai, tanulmányai, hanem a társadalomban működő gazdasági-emberi viszonyok összessége határozza meg. De vajon ez a kézenfekvő felismerés készítheti arra, hogy lemondjon kérdése elmondásáról?...

GLATZ FERENC